УДК 633. 7

Дилишатов Ө.У., ага окутуучу, Эргашов С., г.и.к.,
Ош мамлекеттик университети
Кыргыз-Өзбек университети

БАТЫШ ТЕҢИР-ТООЛОРДУН ӨСҮМДҮКТӨРҮНҮН АЛКАКТУУЛУГУ ЖАНА АЛАРДЫ РАЙОНДОШТУРУУ МЕНЕН ПАЙДАЛАНУУ ЖАНА КОРГОО

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ И ОХРАНЫ ПОЯСНОСТИ РАСТИТЕЛЬНОСТИ И ИХ РАЙОНИРОВАНИЕ НА ТЕРРИТОРИИ ЗАПАДНОГО ТЕНИР-ТОО

USE AND PROTECTION OF VEGETATION BELTS AND THEIR REGIONALIZATION IN THE TERRITORY OF WESTERN TENIR-TOO

Аннотация: *Макалада Батыш Теңир-Тоолорунун өсүмдөктөрүнүн алкактуулугу жана аларды райондоштуруу менен өсүмдүктөрдү пайдалануу маселелери каралды. Аймактагы вертикалдык алкактарды үйрөнүүдө системалуу иликтөө методу колдонулду. Макалада Кыргызстандын физикалык гоеграфиясы предметине таандык Батыш Теңир-Тоодогу өсүмдүктөрдү типтерге бөлүштүрүү жана фитогеографиялык райондоштуруу такталып, аларды практикада колдонуу каралды.*

Жыйынтыгында Батыш Теңир-Тоодогу өсүмдүктөрдүн типтери боюнча аларды райондоштуруу негизинде өсүмдүетөрдүн туура пайдалануунун жолдору сунушталды.

Аннотация: *В статье рассматриваются вопросы изучения и использования растительного поясности и их районирования на территории Западного Тенир – Тоо. Использованы методы системного анализа в изучение вертикального поясности региона. Уточнено типы растительности и фитогеографические районирование и их использование в практики территории Западного Тенир – Тоо на предметы физической географии Кыргызстана.*

В итоге рекомендованы пути правильное использование растительности на территории Западного Тенир-Тоо на основе районирование типы растений.

Abstract: *The article deals with the study and use of vegetative zones and their zoning in the territory of Western Tenir - Too. The methods of system analysis in the study of the vertical zonation of the region are used. The types of vegetation and phytogeographic zoning and their use in the practice of the Western Tenir - Too territory on the physical geography of Kyrgyzstan are refined.*

As a result, recommended ways to properly use vegetation in the territory of Western Tenir-Too on the basis of zoning types of plants.

Ключевые слова: *Пояс, районирование, регион, склон, фитогеографические, типы, факторы, биосфера, луговые, субальпы, альпы.*

Түйүндүү сөздөр: *алкак, райондоштуруу, регион, каптал, фитогеографиялык, тип, факторлор, биосфералык, шалбаа, субальпы, альпы.*

Key words: *Belt, zoning, region, slope, phytogeography, types, factors, biosphere, meadow, subalpine, alps.*

Киришүү. Батыш Теңир-Тоо аймагындагы өсүмдүктөрдүн вертикалдык алкактуулугу, анын изилдениши менен байланыштуу маселелерди тактоо максаты каралды.

Изилденүүнүн назариялык жана усулдук негиздерин фитогеография, табигый география предмети жаатында эмгектенген илимпоздордун илимий жана усулдук иштелмелери түздү. Алардын катарына Н.А.Северцов, А.Н.Краснов, С.Н.Коржинский, Б.А.Федченко, И.В.Выходцев, Е.М.Лавренко, С.Я.Соколова өңдүү окумуштуулардын концептуалдык изилдөөлөрү менен тыгыз байланышта аткарылды. Илимий макала аймактын өсүмдүк ресурстарын туура пайдаланууда ар кандай мамлекеттик программаларда жагымдуу натыйжаларын кошо кароого илимий негиз боло алат.

Маселенин коюлушу. Кыргызстандагы Теңир-Тоо системасы анын ичинде Батыш Теңир-Тоолордогу өсүмдүктөрдүн горизонталдык жана вертикалдык таралышы жалпы климаттык мыйзам ченемдүүлүктөргө, о.э. рельеф, антропогендик таасирлер астында

өзгөрүлүп таралган. Мындай өзгөрүүлөр өсүмдүк ресурстарын туура пайдаланууда ар түрдүү маселе жараткан.

Түздүктөрдөн айырмаланып тоолуу аймактарда анын ичинде Батыш Теңир-Тоонун капталдарында бийиктик алкактуулук менен өсүмдүктөр таралган. Өсүмдүктөр катмары тоонун этегинен бийиктикке карай алкактар менен орун алат.

Өсүмдүктөрдүн тоо капталы боюнча алкактарда жайгашуусуна температуранын төмөндөшү, рельефтин бийиктиги себепчи болот. Тоо капталында атмосфералык жаан-чачын, абанын нымдуулугу, булуттуулук факторлору себепчи болот. Бул факторлор өсүмдүктөрдүн тоо капталындагы алкак болуп жайгашуусуна себепчи боло алат.

Илимий негизде өсүмдүктөрдүн тоо капталындагы вертикалдык-алкактуулугу тууралуу П.П. Семенов - Тяншанский (1827-1914) изилдеген.

XIX кылымдын башында Теңир-Тоонун вертикалдык алкактары багытында Н.А.Северцов, А.Н.Краснов, С.Н.Коржинский, Б.А.Федченко жана башкалар изилдеген.

Совет доорунда Е.П.Коровин, К.В.Станюкович, Р.А.Аболин, М.В.Культиасов, М.Г.Попов, И.В.Выходцев, Е.М.Лавренко, С.Я.Соколова жана башкалардын Теңир-Тоодогу өсүмдүктөрдүн бийиктик алкактуулугун аныктоодо салымдары чоң болгон [1].

Тоолордогу өүсүмдүктөрдүн алкактуулук принциби боюнча географиялык – ботаникалык бөлүштүрүүлөр жүргүзүлгөн. Айрыкча, М.Г. Попов (1929) тарабынан тоолордогу 7 «пояс» изилденип, бөлүштүрүлгөн. Анткени адам баласынын өсүмдүк ресурстарынан жогорудагы алкактуулук мыйзамынын негизинде пайдалануусу алдын ала көрсөтүлгөн.

Тоо өсүмдүктөрү рационалдуу пайдаланууда ботаникалык-географиялык райондоштуруу жүргүзүлгөн. Негизинен, Батыш–Тяншандык провинциясы биз үйрөнүп жаткан Түштүк Кыргызстандын тоолоруна таандык. Негизги климаттык фактору жаан-чачындын көптүгү жана аба температурасынын салыштырмалуу жогору болушу мүөздүү. Кышында жаан-чачындар көбүрөөк болот. Ошого байланыштуу бул провинцияда субтропика зонасына мүнөздүү болгон өсүмдүктөр таралган.

Биз үйрөнгөн провинцияда Фергана-Алай тибиндеги 6 алкактуулук райондоштурулган (Е.В. Лавренко, С.Я. Соколова(1949)) [1]. 1990-жылдан кийин Кыргызстандык окумуштуулар тарабынан өсүмдүктөрдүн вертикалдык-алкактык таралышы жана райондоштурулушу колго алынган. Алсак, Фергана-Алай тиби боюнча маалыматтар төмөнкү жадыбалда көрсөтүлдү (1-жадыбал).

Теңир-Тоодогу өсүмдүктөрдүн алгачкы вертикалдык – алкактык таралышы жана анын азыркы Фергана – Алай тиби

№	Өсүмдүктөрдүн вертикалдык-алкактык бөлүнүшү (1857) (деңиз деңгээлинен бийиктиги м)	Фергана тибиндеги алкактуулук (деңиз деңгээлинен бийиктиги м)	Фергана-Алай тибиндеги алкак (деңиз деңгээлинен бийиктиги м)
1	Азия тибиндеги өсүмдүктөр 300-600 м	Мистелүү, жарым бадалдуу алкак 700-900 м	Жарым саванна 500-1200 м
2	Маданий өсүмдүк зонасы 600-1410 м	Эфемер, кылкандуулар алкагы 900-1300 м	Узун бойлуу жарым саванна, бадалдуу талаа 1200-1600 м
3	Токойлуу зона 1300-2500 м	Жазы жалбырактуу, жаңгактуу алкак 1000-1300 м (2200)	Арчалуу жана талаа алкагы 1800-2900 м
4	Альпы жана субальпы 2400-3500 м	Жогорку токой, ель жана шалбаа алкагы	Талаа «трагакант» чөптүү жана арчалуу 2800-3400 м
5	Дайым карлуу алкак 3500 м	Гемикрафиттик шалбаа, арча жана бадалдуу алкак	Криоксерофилдик чөптүү жана шалбаалуу-талаа 3400-3800 м
6		Эукриофиттик шалбаа жана балыш сымал өсүмдүктөр алкагы (3000 м)	Криопетрофитон алкагы 3800-4000 м

Региондогу өсүмдүктөрдү райондоштуруп, үйрөнүүнүн негизинде мындан ары ресурстарды илимий негизде туура пайдалануунун практикалык иш-чаралары жүргүзүлөт. Өсүмдүктөрдүн ресурсун пайдаланууда жогорудагы вертикалдык багыттагы райондоштуруу эске алынат. Анткени региондогу айыл чарбада жайыттарды пайдаланууда жогорудагы жадыбалдык маалыматтар эске алынат. Жайыттарды туура пайдаланууда малдын саны, жайыттарды сактоонун жолдору илимий негизде үйрөнүлүп, мал багууда пайдаланылат [2].

Биологиялык көп түрдүүлүктүн айрым түрлөрүнүн генофонддору жана экофонддору жок болуунун алдында турат. Мал жайыттарды туура эмес, баш аламандыкта өсүмдүктөрдү пайдалануунун натыйжасында жайыттар жакырданып, пайдасыз формага айланууда [3].

Азыркы кезде Батыш Теңир-Тоо системасында 700 өсүмдүк түрү мал чарбада жана башка багыттарда пайдаланылууда. Андан сырткары төмөнкүдөй дары чөптөр: аккониттер, бал берүүчү өсүмдүктөр, витаминдерге бай өсүмдүктөр, мисте-жаңгактар, эфир майлуу өсүмдүктөр, боёктор, фитонциддик, декорадивдик өсүмдүктөр пайдаланылат. Токойлордогу биоартүрдүүлүктү сактоодо жана айлана чөйрөнү коргоодо токой фондусунун ролу чоң [4]. Аларды пайдаланууда жогорудагы географиялык-ботаникалык райондоштуруунун негизинде жүргүзүлбөсө опурталдуу жетишсиздиктер, экологиялык-экономикалык зыяндар келип чыгат.

Ошондуктан, региондогу өсүмдүктөрдүн тоолордогу түрлөрүн коргоо менен био ар түрдүүлүктү сактап калуу маселе болууда. Батыш Теңир-Тоо аймактарында 600 га жаңгак-мөмөлүү токойлор корголууда. Аларды жана башка көптөгөн өсүмдүк комплекстерин атайын коргоого алынган аймактар: буйрутмалар, коруктар, улуттук парктар, биосфералык коруктар иш-чараларды аткарышып келет.

Батыш Теңир-Тоо аймактарындагы тоолордо өсүмдүктөрдүн уникалдуу саванналык, субальпылык жана альпылык түрлөрүн коргоо менен биоартүрдүүлүктү келечек муундарга камсыздап берүү милдети турат.

Бул аймактарда жоголуп кетүү коркунучу болгон, сейрек кездешүүчү эндемик өсүмдүктөр о.э. ар түрдүү жаныбарлар корголуп келинүүдө. Андай иш-чаралар келечек муундарга дагы чоң мүмкүнчүлүктөрдү берет.

Жыйынтык:

1. Теңир-Тоодогу өсүмдүктөрдүн түрүнүн вертикалдык алкакта таралышынын факторлору такталды.
2. Батыш Теңир-Тоодогу өсүмдүктөрдүн вертикалдык-алкактуулугу жана анын типтери үйрөнүлдү.
3. Батыш Теңир-Тоодогу өсүмдүктөрдүн фитогеографиялык райондоштурулушу аныкталды жана анын негизинде өсүмдүктөрдүн баалуу түрлөрүн коргоо жаатындагы иш-чаралар каралды.

Адабияттар:

1. Ботбаева М.М. Растительный мир Кыргызстана [Текст] / М.М. Ботбаева. Учебник для вузов. – Б.: «Айат», -2007. – С.520.
2. Исмаилов К. Кыргызстандын тоолуу жайыттарын сактоонун жолдору [Текст] / К. Исмаилов. – Ф.: «Кыргызстан», -1990. – б.120.
3. Низамиев А.Г., Култаев А.К. Кыргызстандын түштүк аймагынын табигый-туристтик потенциалын баалоонун геоэкологиялык маселелери. [Текст] / А.К. Култаева. – Б.: «Улуу тоолор», 2017. – б.168.
4. Окружащея среда в Кыргызской Республике -2008 – 2012. – Б.: 2013. –С.59.